

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації
творів мистецтва

Дипломна робота
магістра

з теми: **«АРХІТЕКТУРНА ПАМ'ЯТКА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ»**

Виконав:

студент II курсу, ОМх1-М20z групи,
спеціальності 014 Середня освіта
(Образотворче мистецтво)

Коптев Дмитро Андрійович

Керівник: **Кліщ О. А.**, кандидат
архітектури, ст. викладач

Рецензент: **Паур І. В.**, кандидат
історичних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І.	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Старий Кам'янець-Подільський в історичних та мистецтвознавчих джерелах.....	8
1.2. Магдебурзьке право на Поділлі у наукових розвідках	27
Висновок до розділу.....	37
РОЗДІЛ ІІ.	
МІСТО КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ІСТОРИЧНА ДОВІДКА	
2.1. Ринкова площа Старого Кам'янця як структурна складова урбаністичного центру міста.....	40
2.2. Типологія сакральних забудов в період князювання Коріятовичів	50
2.3. Основні фортифікаційні перебудови Кам'янця-Подільського в період між XIII-XX ст.....	70
Висновок до розділу.....	82
РОЗДІЛ ІІІ.	
УРБАНІСТИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ СТАРОГО КАМ'ЯНЦЯ.	
АРХІТЕКТУРНА ПАМ'ЯТКА	
3.1. Ратуша як символ та знакова візуальна складова міського середовища.....	86
3.2. Архітектурні пам'ятки Старого міста Кам'янця-Подільського.....	94
Висновок до розділу.....	103
ВИСНОВКИ	106
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	110
ДОДАТКИ	118

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Серед українських історичних міст Кам'янцю-Подільському належить одне з провідних місць. Його природна топографія – оточений глибоким каньйоном скелястий острів – не має аналогів в Україні. Долю Кам'янця визначило його місце розташування – спочатку на межі Європейської Сарматії з провінціями античного Риму, пізніше на пограниччі Галицького князівства з кочовим степом, згодом на кресах між християнським Заходом та Мусульманським Сходом. Навколо цього порубіжного міста-фортеці в різні історичні часи розгорталися військові конфлікти між могутніми державами Європи і Сходу.

Історична доля міста дуже схожа на долю самої України, яка завдяки своєму вигідному становищу впродовж століть не мала спокою від сусідів зусібіч. За всіх історичних часів Кам'янець-Подільський приваблював до себе вигідним розташуванням на перехресті важливих водних шляхів, красою й багатством навколишніх земель. Місто завжди займало особливе місце серед інших поселень краю та було предметом особливої уваги його володарів. Литовські князі, польські королі, турецькі султани, російські імператори засвідчували повагу до нього особистими візитами. Проте життя, навіть королівське, таке коротке, а Кам'янець такий древній, адже він так багато бачив на своєму віку. Кожний замислюється над величчю історичних подій, які бачило та пережило місто.

Унікальність Кам'янця зумовлюється не лише славною історією та наявністю значних пам'яток архітектури, а також існуванням в часи Середньовіччя на невеликій його території окремих юрисдикцій народів: русинів (українців), поляків, вірмен тощо. Саме зусиллями міських громад та ремісничих цехів було зведено відомі Кам'янецькі пам'ятки оборонного зодчества – Руські і Польські ворота, які перекривали дороги в місто через річку Смотрич, Вірменський бастіон, міські ворота, Різницьку, Кушнірську, Слюсарну, Гончарну та інші вежі, міські мури, які оперізували місто і були продовженням скель. У результаті зведення низки згаданих вище оборонних

споруд місто здобуло славу найукріпленішого міста Східної Європи. Донині на території міста є ці та інші пам'ятки архітектури, до яких можна доторкнутись та відчути подих століть.

Вже понад півтора століття Кам'янець є об'єктом краєзнавчого і наукового інтересу: бібліографія праць з його історії нараховує сотні найменувань. Генеза й еволюція його урбаністичної структури є предметом суперечок. Щодо хронологічної атрибуції багатьох пам'яток, то вчені не можуть дійти згоди.

Українська історико-архітектурна наука наразі не може запропонувати близьких аналогів спорудам, які відкрито в Кам'янці-Подільському. Певні труднощі становить також інтерпретація їх з позицій сучасної офіційної концепції історії України через слабку опрацьованість проблематики. Вже століття тому дослідники відчували брак джерел, що висвітлюють правдиву історію давнього Поділля. Вчені дореволюційної доби мали в своєму розпорядженні церковні та костельні хроніки, візити, грамоти, магістратські книги.

З-поміж різних аспектів архітектурної історії Кам'янця тема урбанізації міста в період отримання ним магдебурзького права має велике значення для розвитку подальших досліджень походження окремих об'єктів зодчества середньовічного міста. На сьогодні виявляється, що втрати архітектурної та джерельної спадщини настільки серйозні, що потребують проведення комплексного синтетичного дослідження на пограниччі історіографії, археології, історії архітектури. З'ясування архітектурної історії іноді однієї пам'ятки, викликає велику проблему з багатьма невідомими, особливо якщо частина досліджуваної споруди або уся вона втрачена.

За роки наукових досліджень на сучасному етапі розвитку мистецтвознавства накопичилося чимало унікального матеріалу, який став підґрунтям для архітектурознавчого аналізу. В процесі досліджень відкриваються нові сторінки будівельної біографії середовища Старого міста Кам'янця, що дає змогу зрозуміти його давнє походження.

За минуле півстоліття, упродовж якого Кам'янець-Подільський став об'єктом ґрунтовних архітектурно-археологічних досліджень, було не тільки заглиблено дату його виникнення, але й змінено погляд на архітектурну історію, зокрема розвиток урбаністики, фортифікації, житлобудівництва та храмобудівництва.

Стан досліджень середньовічної міської архітектури в Україні поки що не дозволяє зробити науково обґрунтовані узагальнення. Наразі, у проблематиці досліджень української архітектури й урбаністики вагоме місце посідає теорія впливів Північного Сходу та Заходу на розвиток західноукраїнських міст. Хронологія та ступінь цих впливів у проекції на проблематику середньовічних міських забудов знаходять відображення у недостатньо обґрунтованих фактографічним матеріалом концепціях російських та польських вчених, що стверджують вторинність архітектурно-містобудівних процесів на землях середньовічної Русі-України, залишаючи їй малопомітне місце на узбіччі потужної течії європейської урбанізації. Якщо майже синхронна поява мурованого житла в містах Польщі, Чехії та країн Балтії датується кінцем XIII ст., то в Україні це явище (як і регулярне розпланування міст) зарубіжні дослідники відносять до XVI ст., призначаючи Україні роль користувача досвідом сусідніх держав. На жаль, з огляду на малочисельність джерел і збережених об'єктів урбаністичного міського середовища України досі є слабо вивченим, а дослідження його регіональних особливостей відсутні. Тому ця тема постає проблематикою в історіографії не лише для мистецтвознавців, але й для архітекторів, реставраторів, краєзнавців, істориків, які працюють в даній сфері.

Мета дослідження – проаналізувати архітектурні пам'ятки у контексті урбаністичної структури Кам'янця-Подільського та їх художньо-стильові особливості; дослідити історію розвитку об'єктів зодчества, особливості елементів інфраструктури, вплив магдебурзького права на розвиток адміністративного центру міста.

Завдання дослідження:

1. Систематизувати наявну джерельну базу, виділивши основні групи джерел: графічні твори та теоретичні джерела.

2. Проаналізувати мистецьку архітектурну спадщину, типологічні та стилістичні особливості забудови міста.

3. Виявити специфіку розвитку архітектурного простору Кам'янця-Подільського.

4. Визначити особливості впливу магдебурзького права на розвиток українських міст.

Об'єкт дослідження – архітектурні пам'ятки у процесі формування урбаністичного середовища старого Кам'янця-Подільського.

Предмет дослідження – архітектурно-стилістична та конструктивна специфіка об'ємно-просторової та функціональної організації середньовічного Старого Кам'янця в урбаністичному контексті; принципи забудови та стилістичні особливості архітектурного простору.

Хронологічні межі дослідження – дане дослідження обіймає XII-XX століття.

Територіальні межі дослідження поширюються на терени Європи та Кам'янеччину зокрема.

Методи дослідження. Для виконання завдань дослідження використані загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень. До загальнонаукових методів належать: фактологічний, представлений виявленням і вивченням візуального матеріалу (плани та схеми архітектурних забудов міста, документальні свідчення, графічні зображення художників); аналітичний, представлений аналізом літературних джерел; метод порівняльного аналізу, представлений порівняльним архітектурознавчим аналізом споруд даного періоду. До спеціальних методів належить метод стилістичного аналізу та метод роботи з першоджерелами.

Наукова новизна дослідження.

1. Визначено принципи впливу магдебурзького права на розвиток культурного простору та вже сформованих попередньо життєвих устоїв середньовічних міст.

2. Простежено роль архітектурних пам'яток у створенні нового адміністративного устрою не лише Кам'янця, а й інших міст України.

3. Опрацьовано концепцію генези та еволюції адміністративного будівництва середньовічного Кам'янця-Подільського як складової урбаністичної системи міста.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути використані:

1. Для поглибленого вивчення та розвитку історії архітектури, зокрема Поділля і України.

2. Як методична основа при розробці регіональних видатних зразків вітчизняної культури.

3. У пам'яткоохоронній справі з метою збереження автентичного вигляду споруди чи історично важливих нашарувань.

4. Для реставраційних робіт відносно окремих споруд, ансамблевих забудов, архітектурного середовища.

Структура й обсяг роботи. Текстова частина роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи: 109 сторінок основного тексту, список використаних джерел у кількості 102 позиції; 22 сторінки додатків.

ВИСНОВКИ

Завершивши дослідження окремих фактів, що стосуються розвитку архітектурних пам'яток та їх впливу на розвиток урбанізації міста Кам'янця-Подільського, висвітлили деякі питання, про формування громад у місті, стилістику його архітектурної забудови, відносини різних населених верств та вплив німецького права на міське самоврядування не лише у Кам'янці, а й в усій Україні.

Обмежена кількість джерел з історії середньовічного міста потребувала дослідження історичних процесів, які відбувалися в окремих країнах Європи у XIV-XX ст.

Оскільки мешканці Кам'янця, існуючи у власному енергетичному полі, завжди були членами європейської родини, піддавались її впливу, формували її політику та культуру, то лише дослідження цих процесів надало можливість з'ясувати окремі об'єктивні причини колонізації Поділля, розвитку на цій землі німецького права та розвитку міського самоврядування у Кам'янці.

Можемо стверджувати, що протягом XIV-XVI ст. німецьке (магдебурзьке) право поширилось на всій Правобережній та в частині Лівобережної України. Воно було знаряддям окатоличення та полонізації українського населення, так як правом на самоврядування могло користуватись в основному католицьке населення. Магдебурзьке право стало зброєю для насадження чужоземного права на захоплених територіях. Кримінальне право носило інквізиційний характер та не витримувало порівняння з відносно цивілізованим руським правом.

Історична оцінка Магдебурзького права, його ролі і значення у місті Кам'янці не може бути однозначною. Нічого особливого та оригінального не відбулось і з міськими громадами Кам'янця. Ті об'єктивні процеси, які неминуче відбуваються в класовому суспільстві, не обминули і не могли обминути чиновництва цього середньовічного міста. Воно опинилось над громадою, само себе поповнювало та користувалось плодами свого владного

становища. У містах з німецьким правом попередня вільна забудівля замінювалась на чітко визначену центральну площу (ринок) з прилеглими до неї вулицями. На краю площі залишалась велика ділянка землі, де зводилась церква. Весь інший простір, розташований між вулицями, розподілявся на окремі ділянки.

З метою забезпечення населення продовольством, війтам та міським громадам надавались землі і права на експлуатацію водойм, лісів, будівництво млинів.

Переселенці, які осідали в містах, у більшості випадків були німцями. У міських громадах XIII ст. виникали єврейські общини. Польські князі, зацікавлені у розвитку торгівлі та отриманні кредитів, надавали євреям привілеї, згідно з якими ті мали самоврядування та власне судочинство.

Збільшення кількості переселенців, що належали до різних соціальних та релігійних груп, було наслідком вигідних правових і політичних умов, які пропонували цим людям польські князі. Така політика князів свідчила про правильне розуміння ними власних інтересів, які збігалися з інтересами всього суспільства. Послаблення податкового тягаря, обмеження судових функцій центральної влади шляхом надання судових прав, поява міського самоврядування впливали на життя всього суспільства. В результаті політичної, правової й економічної перебудови поживавилась діяльність усіх соціальних верств.

Необхідно також звернути увагу на те, що надані колоністам привілеї, зафіксовані у королівських та князівських грамотах, висунули німецький елемент польських міст в особливий прошарок населення, найбагатший та найвпливовіший. Німецькі колоністи, які панували в польських містах, не були зацікавлені в об'єднанні держави та її зміцненні.

Хоча німецьке право і не відіграло тієї ролі для міста, що на Заході Європи, однак на першому етапі свого існування воно сприяло економічному розвитку Кам'янця.

Право сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан, доступ до якого був обмежений. Місто звільнялось від влади місцевих правителів-землевласників і набуло нового правового статусу. Воно отримало самоврядність, судову незалежність і податковий імунітет, право власності на землю, пільги щодо торгівлі і ремесла. Виборність органів управління сприяла хоча незначному, проте реальному впливу міщан на життя громади, розвитку промислового виробництва, торгівлі, культури. Регулювання правовідносин між мешканцями міста, цехами, іншими господарськими суб'єктами та державою здійснювалось за відносно прогресивними та той час нормами європейського права.

Вносячи певні риси західноєвропейського міського устрою в організацію самоврядності українського міста, це право стало одним з важливих чинників культурного і правового зближення України із Західною Європою, створило правову основу становлення і розвитку місцевого самоврядування в Україні.

Як наслідок – середньовічний Кам'янець був великим європейським містом, містом високої культури та оплотом християнства.

Міста, що мали один з варіантів Магдебурзького право отримували право на ратушу з годинником, крамниці, суспільні бані (лазні посполіті), шинки (суспільні кухні), право складу, за яким купці з інших міст повинні були продавати свій товар лише оптом. Також міста звільнялися від усіх повинностей на користь держави та пана окрім військової. Міста повинні були виставляти воїнів до армії, утримувати їх у місті та постої, надавати ним харчування та ін.

Старе місто – найбільш цікава для туристів частина Кам'янця. Саме до нього йдуть за можливістю поринути у історичне минуле. Тут знаходиться близько 200 історико-архітектурних пам'яток, багато з яких належать до періоду отримання магдебурзького права містом. Найпопулярнішими об'єктами є Ратуша, костел св. апостолів Петра і Павла, Кушнірська вежа, Польська брама, Домініканський монастир та інші архітектурні об'єкти.

Оскільки тут мешкали українці, поляки і вірмени. Кожен з цих етносів мав власне самоврядування та свій суд: польська громада – згідно з магдебурзьким правом, а українці й вірмени – згідно своїх старих звичаїв. Тому Старе місто поділене на райони де проживав певний народ. В кожного була своя площа, ринок, магістрат, а також свої культові споруди. З'єднувалось Старе місто з навколишньою територією лише вузьким перешийком, на якому ще в давнину споруджено міст (Замковий або Турецький).

Запровадження магдебурзького права в українських землях мало надзвичайно важливі наслідки. Насамперед це захист міського населення від сваволі королівських намісників і великих землевласників, створення сприятливих умов для розвитку ремесел і торгівлі. Магдебурзьке право встановлювало виборну систему органів міського самоврядування та суду, визначало їх функції, регламентувало діяльність купецьких об'єднань та цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за злочин тощо.

Сьогодні Кам'янець-Подільський є потужним мистецьким та науково-освітнянським центром не лише України, але й Центрально-Східної Європи, об'єктом паломництва відвідувачів фестивалів скульптури, повітроплавання, історичної реконструкції тощо і, звичайно ж, поціновувачів та фахівців архітектури, фортифікації та історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандрівський М., Бандровський О. Поява пам'яток східносередземноморських культур на Придністровському Поділлі. Україна в минулому. Київ – Львів, 1992. 518 с.
2. Бандрівський М. Про час появи техніки кам'яної кладки і мурування на західноукраїнських землях // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». Львів, 1997. 437 с.
3. Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики: Монографія / Відп. ред. М. О. Баймуратов. Київ: Юридична думка, 2010. 656 с.
4. Бевз В. Про первісне ядро та основні етапи розбудови пам'ятки архітектури костелу Св. Миколая Мірренського монастиря Домінікан в місті Кам'янці на Поділлі // Подільське братство: Інформаційний вісник, № 3. Кам'янець-Подільський, 1993. 515 с.
5. Бевз В. Попередні результати досліджень церкви св. Трійці в місті Кам'янці на Поділлі // Вісник історико-культурологічного Подільського братства. № 4. Кам'янець на Поділля, 1995. 314 с.
6. Борисевич С. О. Становлення Державного архіву в Кам'янці-Подільському (1922-1923 рр.) // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Кам'янець-Подільський, 1997. 272 с.
7. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ : Наукова думка, 1998. 245 с.
8. Винокур І. С., Степанков О. Д. Устим Кармалюк: Селянський антикріпосницький рух на Поділлі. Хмельницький, 1987. 496 с.
9. Винокур І., Горішній П. Бакота: Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський, 1994. 251 с.
10. Винокур І., Петров М. До початку історії Кам'янця-Подільського // Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича. Київ – Львів – Нью-Йорк, 1996. 265 с.

11. Владімірський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві. Львів, 1903. 436 с.
12. Галицько-Волинський літопис // Жовтень, № 10. Львів, 1980.
13. Гамоля Н., Кадомська М. Всякому городу нрав и права // Галицькі контракти. 2005. 234 с.
14. Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. Київ: Українознавство, 1993.
15. Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши. (Армяне в Подолии). Ереван: Арм. ССР, 1980. 317 с.
16. Грушевський М. С. Опис подільських замків 1494 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка, Львів, 1895. 413 с.
17. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т. Київ : Наукова думка. Т 2. 1992; Т. 4. 1993; Т. 5. 1994; Т. 9, ч. 1. 1996.
18. Данилов І. Фортифікація Кам'янця-Подільського за планом К. Оппермана 1794 р. // Фортифікація України / Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 681 с.
19. Данилов І. Артилерія Кам'янецької твердині // Військово-історичний альманах. Київ, 2002. 342 с.
20. Дашкевич Я. Р. Поділля на бурштиновому шляху // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція дожовтневого періоду). Кам'янець-Подільський, 1975. 576 с.
21. Дашкевич Я. Р. Поява міст в Україні: міфи і факти // Ратуша. – № 27. Львів, 1991. 324 с.
22. Доронович М. Армяне в Подолии и первая церковь их в городе Каменце, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая. Каменец-Подольский, 1880. 543 с.
23. Доронович М. Исторический почерк предградья г.Каменца-Подольского Русских фольварок. Каменец-Подольский, 1883. 654 с.

24. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі. (Коротка історія краю). Хотин: Буковина, 1992. 256 с.
25. Завальнюк О. М. Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919,1920-1921) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Т. 1. Кам'янець-Подільський, 1998. 465 с.
26. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 437 с.
27. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва : Наука, 1985. 317 с.
28. Іванов В. М. Історія держави і права України: Навч. посібник. Київ : МАУП, 2002. 264 с.
29. Камінська Н. В. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз: Навч. Посібник. Київ : КНТ, 2010. 232 с.
30. Кам'янецька хроніка, складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом / Жовтень, Львів, 1985. 312 с.
31. Ківільша Г. Б. Дослідження житлової забудови на Центральній площі в Кам'янці-Подільському. // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції / Секція історії дожовтневого періоду. Кам'янець-Подільський, 1985. 453 с.
32. Кобилецький М. Магдебурзьке право як джерело рецепції римського права в Україні // Право України. 2007. 460 с.
33. Коваленко Л. А. З історіографії Поділля // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1965. 534 с.
34. Козак Д. Етнічні процеси в Україні наприкінці тис. I до н.е. – у I тис. н.е. // Етнічна історія давньої України / Колективна монографія. Київ, 2000. 285 с.
35. Ковальчик Є. Пізньобарокові костели Кам'янецької дієцезії // Архітектурна спадщина України. Вип. 4. Київ: Українознавство, 1997. 318 с.
36. Кузьминець О., Калиновський В., Дігтер П. Історія держави і права України. Навч посібник. Київ : Україна, 2000. 430 с.

37. Кучера М. «Траяпові» вали Середнього Подністров'я // Археологія. – № 4, 1992. 217 с.
38. Кушнір Л. Б. Магдебурзьке право в межах сучасної Хмелиниччини // Літопис Хмельниччини: Краєзнавчий зб. Хмельницький, 2004. 425 с.
39. Литвин С. Провінція, якій судилося бути столицею. Кам'янець-Подільський у добу Директорії УНР // Пам'ятки України: Історія та культура, 2000. 235 с.
40. Літопис Руський за Іпатським списком. Київ, 1989.
41. Літопис Самовидця. Київ: Наукова думка, 1971.
42. Люстрація каменецкого староства 1565 г. // Архив Юго-Западной России. Киев, 1890.
43. Мандзій А. Сліди в минуле: Археологічні розкопки в середньовічному місті Кам'янці-Подільському. Кам'янець-Подільський, 1999. 254 с.
44. Марампольський А. Й. Відкриття настінних розписів у Кам'янці-Подільському // Тези доповідей науково-практичної конференції «Реставрація, консервація, атрибуція пам'яток мистецтва на Україні». Кам'янець-Подільський, 1989. 418 с.
45. Місцеве самоврядування в столиці України / За заг. ред. О. М. Невельова. Київ, 2000. 186 с.
46. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года: Преимущественно по летописям // Сб. соч. студентов Университета св.Владимира. – Вып. VIII. Киев, 1886. 218 с.
47. Нельговский Ю. А. О древней застройке города Каменца-Подольского // Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины. Киев, 1979. 294 с.
48. Нестеренко В. А. Політичні репресії на Кам'яниччині в 30-ті рр. // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Кам'янець-Подільський, 1997. 237 с.

49. НІАЗ «Кам'янець». Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»: [Фотоальбом] / Авт. фот. Ю. Бусленко; Авт. Тексту О. Климчук. Київ : РВА «Тріумф», 2000.
50. Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. – Т. 1, 2. Київ: Україна, 1993. 413 с.
51. Огієнко І. І. Моє життя // Наша культура. Варшава, 1935. 365 с.
52. Описание города Каменца, составленное комиссиею, наряженною Каменецким старостою. 1700. Сентября 15. // Архив Юго-Западной России. Киев, 1869. 548 с.
53. Отамановский В. Д. Развитие городского строя на Украине в XIV-XVIII вв. и магдебургское право // Вопросы истории. Москва, 1958. 438 с.
54. Павленко Ю. В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. Київ: Фенікс, 1994. 145 с.
55. Пламєницька Є. Відкриття Надбрамної башти // Наука і суспільство. № 8, 1966. 214 с.
56. Пламєницька С. М., Винокур І. С., Хотюн Г. М., Медведовський І. І. Кам'янець-Подільський: Історико-архітектурний нарис. Київ : Будівельник, 1968. 653 с.
57. Пламєницька Є. М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Слов'яно-руські старожитності. Київ: Наукова думка, 1969. 254 с.
58. Пламєницька Є. М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. № 16, 1975. 236 с.
59. Пламєницька Є. М. Дослідження двох житлових будинків в місті Кам'янці-Подільському // Матеріали другої республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. Київ, 1982. 464 с.
60. Пламєницька Є. М. Мистецтво України: Енциклопедія. Т. І. Київ: Українська енциклопедія, 1995. 357 с.
61. Пламєницька Є., Пламєницька О. Фортчний міст Кам'янця-Подільського: хронологічна і типологічна атрибуція // Архітектурна спадщина України. Київ, 1995. 215 с.

62. Пламєницкая О. А. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского // Архитектурное наследство. № 33. Москва : Стройиздат, 1985. 403 с.
63. Пламєницкая О. А. Особенности древнего Каменца-Подольского // Строительство и архитектура. 1987. 286 с.
64. Пламєницкая О. Об эволюции планировочной структуры Каменца-Подольского // Архитектурное наследство. Москва : Стройиздат, 1990. 349 с.
65. Пламєницка О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673-1679 рр.: До проблеми дослідження української ведуги // Архітектурна спадщина України. Київ: Українознавство, 1996. 123 с.
66. Пламєницка О. Оборонно-гідротехнічний комплекс у Кам'янці-Подільському // Пам'ятки України: Історія та культура, 1998. 254 с.
67. Пламєницка О. Про подільську архітектурно-урбаністичну школу з погляду історичної географії // Теорія та історія архітектури і містобудування. Київ, 1999. 234 с.
68. Пламєницка О., Пламєницка Є. Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії: Найдавніша урбаністична структура і фортифікації // Пам'ятки України: Історія та культура, 1999. 475 с.
69. Пламєницка О. Новий погляд на початки християнської архітектури в Україні-Русі / О. Пламєницка. // Українська Академія Мистецтв: Дослідницькі та науково-методичні праці. Київ, 2000. 348 с.
70. Пламєницка О. Християнські святині Кам'янця на Поділлі. Київ: Техніка, 2001. 198 с.
71. Пламєницка О. Особливості еволюції містобудівної структури Кам'янця-Подільського // Архітектурна спадщина України. Київ, 2002. 354 с.
72. Подградська О. М. Джерела XVII ст. про місце Поділля на торгових шляхах з Балкан у Російську державу // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1985. 129 с.
73. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. Київ : Либідь, 1992. 126 с.

74. Приходько В. Під сонцем Поділля // Пам'ятки України: Історія та культура, 2000. 154 с.
75. ПСРЛ (Полное собрание русских летописей) // Летопись Рачинского – Москва, 1980.
76. Резніков А. В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій: Монографія / МВС України. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 208 с.
77. Рибак І. В. Кам'яначчина в роки Великої Вітчизняної війни // Кам'яначчина в контексті історії Поділля. Кам'янець-Подільський, 1997. 245 с.
78. Ричков П. Першоджерела до історії архітектури та містобудування України в збірках Відня // Архітектурна спадщина України. № 3. Ч. 2. Київ: Українознавство, 1996. 545 с.
79. Сементовский А. Каменец-Подольский. Санкт-Петербург, 1862. 176 с.
80. Сецинский Е. Древнейшие православные церкви в Подолии. IV. Замковая церковь в Каменце-Подольском (XIV-XVII вв.). Каменец-Подольский, 1892. 415 с.
81. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменец-Подольский, 1895. 325 с.
82. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев, 1895. 386 с.
83. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. Каменец-Подольский, 1904. 405 с.
84. Симашкевич М. Подольский архиерейский дом // Подольские Епархиальные Ведомости. Каменец-Подольский, 1897. 346 с.
85. Сіцінський Є. Муровані церкви на Поділля. Львів – Кам'янець-Подільський, 1925. 249 с.
86. Сіцінський Є. Вплив візантійсько-атенської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділлі. Львів, 1925. 345 с.

87. Сіцінський Є. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Кам'янець на Поділля: Видання Подільського братства, 1994. 406 с.
88. Сіцінський Є. Стародавні племена й народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави. Публікація О.Пламеницької // Пам'ятки України: Історія та культура, 2000. 434 с.
89. Січинський В. Чужинці про Україну. Київ : Довіра, 1992. 456 с.
90. Станіславська Л. Стара фортеця. Путівник. Кам'янець-Подільський, 2002. 123 с.
91. Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. Київ: Наукова думка, 1991. 298 с.
92. Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1994. 405 с.
93. Тимошина Т. М. Экономическая история зарубежных стран. Москва : Юридический дом «Юстицинформ», 2000. 496 с.
94. Ткачов М. Замки Білорусії. Мінськ: Полімя, 1977. 126 с.
95. Троицкий П. Каменецкий кафедральный Св. Иоанно-Предтеченский собор. Подольские епархиальные ведомости, 1862. 187 с.
96. Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. Київ, 1975. 235 с.
97. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987. 453 с.
98. Шевич В. О монетах и медалях, находимых в земле в Каменец-Подольской губернии// Подольские губернские ведомости. 1855. 187 с.
99. Шевченко В. Фортифікаційні ідеї Альбрехта Дюрера: втілення в Україні // Пам'ятки України: Історія та культура, 1998. 238 с.
100. Шкурко С. Армянские архитектурные памятники в городе Каменце-Подольском // Историко-филологический журнал. Ереван, 1968. 467 с.
101. Шкурко С. Свідки сивої давнини // Прапор Жовтня. Кам'янець-Подільський, 1974. 154 с.
102. Юрченко С. Катедральна готика України// Пам'ятки України, 1993. 264с.